

UOT 94 “19/...”**XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ İSRAİL ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏR****A.Z.ABBASOVA-QULİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**aytan.abbasova.guliyeva@gmail.com*

Tarix boyu Türkiyə-İsrail əlaqələri həm regional, həm də beynəlxalq aspektdən ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılınmış, bu əlaqələrin Yaxın Şərq regionuna nə dərəcədə təsir etməsi sual doğurmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə İsrail dövləti arasında mövcud olan və XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq daha da inkişaf etdirilən iqtisadi-ticarət əlaqələri zamanla ikitərəfli münasibətlərə də öz töhfəsini vermişdir. Rəsmi Ankara və Tel-Əviv arasında imzalanmış Azad Ticarət Sazişi, Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi çərçivəsində birgə əməkdaşlıq, habelə regionun su probleminin həlli istiqamətində göstərilən birgə səy siyasi əlaqələrlə yanaşı, iqtisadi əməkdaşlığın nə dərəcədə önəm kəsb etdiyini bir daha sübuta yetirmişdir.

Türkiyə ilə İsrail arasında iqtisadi əlaqələrin tədqiqinə ilk dəfə müraciət edilməsi məqalənin elmi əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, araşdırma nəticəsində əldə olunan elmi nəticə mövzunun aktuallığını özündə əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə-İsrail iqtisadi əlaqələri, Sərbəst Ticarət Anlaşması, Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi, Mavi axın layihəsi, su problemi

XX əsrin son onilliyində beynəlxalq aləmdə baş vermiş hadisələr dünya nizamının tamamilə dəyişməsinə, yeni fəvqəlgüc ideologiyasının formalaşmasına, habelə bir çox dövlətin ikitərəfli münasibətlərə başqa konsepsiyadan baxmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, bütün dövrlərdə dünyanın ən qaynar nöqtələrindən sayılmış, həm geostrateji, həm də təbii sərvətləri baxımından əhəmiyyətli mövqeyə malik olan Yaxın Şərq regionunda yerləşən, hələ Soyuq müharibə illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının bölgədəki forpostu rolunda çıxış etmiş Türkiyə və İsrail arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin və ikitərəfli əlaqələrin özünəməxsus əhəmiyyəti olmuşdur.

Qeyd olunan dövrdə beynəlxalq və regional hadisələrin təsiri nəticəsində tarazlaşdırılmış siyasətdən strateji ortaqlığa qədər inkişaf etmiş Türkiyə-İsrail münasibətləri dedikdə, təkcə hərbi-siyasi əməkdaşlığı deyil, iqtisadi əlaqələri də nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Belə ki, məhz iqtisadi-ticarət münasibətlərində əldə olunmuş nailiyyətlər iki ölkə arasındakı əlaqələrin daha da qüvvətlənməsinə şərait yaratmışdır.

Türkiyə-İsrail arasında ticarət əlaqələrinə nəzər saldıqda qeyd etmək olar ki, iki ölkə arasında bu sahədə münasibətlər ən yüksək səviyyəsinə 1996-cı ildə çatmış, məhz həmin ilin əvvəlində Türkiyə ilə İsrail arasında “Ticarət, iqtisadi, sənaye və texniki əməkdaşlıq sazişi”, “İkiqat vergiyə cəlb edilmənin qarşısının alınması sazişi”, “Sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması anlaşması”, 1996-cı ilin martında Azad Ticarət Sazişi (STA), dekabrında isə “Gömrük idarələrinin qarşılıqlı yardımlaşması sazişi” imzalanmışdı [6, 49].

Türkiyənin daha çox dəmir, polad, mis və misdən hazırlanan əşyalar, toxuculuq məmulatları, sement və süni sintetik məhsullar ixrac etdiyi, kimyəvi və plastik məmulatlar, pambıq, elektrik avadanlıqları, cihazlar və tərəvəz toxumları idxal etdiyi İsrailə imzaladığı ən perspektivli razılaşma 14 mart 1996-cı ildə TC prezidenti Süleyman Dəmirəlin İsrail səfərində (onu da qeyd edək, bu səfər S.Dəmirəlin simasında Türkiyə Cümhuriyyəti prezidentinin Tel-Əvivə təşkil etdiyi ilk rəsmi səfərdir.) əsası qoyulmuş Azad Ticarət Sazişi olmuşdur. 1997-ci ilin mayında qüvvəyə minmiş Anlaşmanın özəlliklərindən biri yaradıldığı gündən İsrail əleyhinə çıxışları və siyasəti ilə məşhur olan Refah partiyasının lideri Nəcməddin Ərbakanın rəhbərlik etdiyi hökumət tərəfindən təsdiq olunmasıdır. Yəhudi dövlətinə qarşı hər zaman müxalif mövqedə olan, Türkiyənin müsəlman ölkələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə tərəfdar olan N.Erbakan hakimiyyətə keçdikdən sonra İsrailə bağlı mövqeyinin dəyişməsinə bu cür izah edirdi: “Amerika ilə yaxınlaşmaq istədim, İsraili məsləhət gördü. İsrailə hərbi əməkdaşlıq və iqtisadi saziş imzaladıq. Anadoluda ortağ hərbi baza ilə bağlı danışdıq; bunlara qarşı çıxa bilmədim, çünki o zaman əsgərlər ANAP-la DYP-nin yeni koalisiyasını yaradardı” [8].

Türkiyə ilə İsrailin ticarət sahəsində əməkdaşlığını daha da qüvvətləndirən STA ilə bağlı danışıqlar hələ 1994-cü ildən aparılmağa başlamış, lakin İsrailin toxuculuq sənayesinin Türkiyəli tərəfdaşları ilə rəqabətə girməkdən çəkinməsi [3, 203] razılaşmanın uzanmasına səbəb olmuşdu. Ümumilikdə, ilkin olaraq sənaye və kənd təsərrüfatına aid 200-ə yaxın məhsula gömrük vergisini ləğv etmiş bu anlaşma toxuculuq məhsullarına qoyulmuş gömrük vergisinin ləğvini də nəzərdə tutmuşdu. Belə ki, STA-nın icrası ilə 1600-ə yaxın toxuculuq məhsullarından 800-nün vergisi tamamilə ləğv edilmiş, qalanlarının isə ilk öncə 8-12%, 1 sentyabr 1997-ci ildə 1/3-i, 1 sentyabr 1998-ci ildə 2/3-si qədər azaldılması, 1 yanvar 2000-ci ildən etibarən isə tamamilə ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdu [9, 154].

STA-nın imzalanmasının Türkiyə baxımından bir çox vacib nəticələri var idi. Belə ki, ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu cür sazişin imzalanmasının əsas səbəbi Türkiyənin 1995-ci il, martın 6-da Avropa Birliyi ilə imzaladığı “Gömrük Birliyi” adlanan ortaqlıq şurası [22, 3] olmuşdur. Burada qəbul olunan qərara əsasən, rəsmi Ankara AB-nin sərbəst ticarət sazişi imzaladığı ölkələrlə eyni məzmununda razılaşma imzalamalı idi; İsrail məhz bu cür ölkələrdən idi.

STA-nın Türkiyə baxımından daha bir önəmli nəticəsi də bu ölkənin

ABŞ və İordaniya simasında geniş bazarlar əldə etməsi olmuşdur. Belə ki, İsrailə imzalanmış sözügedən sazişin verdiyi imkanla türk malları heç bir kvota olmadan ABŞ bazarına daxil ola bilmişdi. Bu mallar, üzərinə 35% artım qoyulduqdan sonra İsrail-İordaniya sərhədində yerləşən İrbid bölgəsindən İsrail malı kimi [17, s.573] Birləşmiş Ştatlara göndərilirdi.

Beləliklə, STA-nın imzalanması ilə iki ölkə arasındakı ticarətin həcmi 1996-cı ildən başlayaraq artmağa başlamışdı; 1996-cı ildə həcmi 446 milyon ABŞ dolları olan ticarət, 1997-ci ildə 625 milyon, 1998-ci ildə 800 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi [19, 143].

1996-cı il, iyunun 16-da Tansu Çillər və Məsut Yılmazın koalisiyalı hökuməti İsrailə daha bir yeni ticarət sazişi imzalamış, sazişə əsasən hər iki dövlət bəzi öhdəliklər götürmüşdülər:

1. Türkiyə və İsrail üçüncü ölkə ilə ticarətdə öz ərazisindən keçidi asanlaşdıracaq;

2. Tərəflər malların idxal və gömrük vergilərini əvvəlcədən müəyyən-ləşdirəcəklər;

3. Tərəflər texniki və elmi sahələrdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə əməkdaşlıq edəcəklər;

4. Tərəflər həyata keçirdikləri tədqiqatların nəticələri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparacaqlar;

5. Tərəflər mütəxəssis və alimlərin mübadiləsini həyata keçirəcəklər;

6. Tərəflər sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində elmi-texniki araşdır-maların nəticələrini bir-biriləri ilə paylaşacaqlar [16, 33-34].

Türkiyə-İsrail arasındakı iqtisadi münasibətlərə daha bir töhfə 1998-ci ilin sentyabrında baş nazir Məsut Yılmazın Tel-Əviv səfəri zamanı verilmişdi. Belə ki, səfər əsnasında imzalanan İqtisadi Əməkdaşlıq Sazişinə əsasən, türk yük daşımalarının Yaxın Şərq ölkələrinə daha rahat çatdırılması naminə Hayfa limanından istifadə edilməsinə icazə verilmiş, ticarət həcmnin bir il içində 2 milyard dollara çatdırılmasına və Mərkəzi Asiyada ortaqlayihələrin həyata keçirilməsinə qərar verilmiş, habelə kənd təsərrüfatı və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq əldə olunması qərarlaşdırılmışdı [17, 573]. Nəticədə, 1999-cu ildə iki ölkə arasındakı xarici ticarətin həcmi 880 milyon (onun 580 milyon dolları ixrac, 300 milyon dollarını idxal təşkil edirdi [26, 46]) ABŞ dollarına çatmışdı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə iki dövlət arasında qarşılıqlı surətdə investisi-yaların həyata keçirilməsi, turizm və kənd təsərrüfatı sahələrində əməkdaşlıq da mütərəqqi şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki, 1996-cı ilin martında imzalan-mış “Sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması” sazişi zəminində əmək-daşlıq 1998-ci ilin avqustunda həyata keçirilməyə başlamışdı[3, 204].

Turizm sahəsinə gəldikdə isə Türkiyəyə gələn İsraili turistlərin sayı 1991-ci ildə 45.000-dən 1992-ci ildə 160.000-ə yüksəlmiş, 1998-ci ildə Tel-Əvivilə İstanbul, Antalya və Dalaman arasında uçuşların gündəlik sayı 25-ə çatmışdı; bu isə İstanbul-Ankara reyslərindən daha çox idi [23, 250]. İsraili turistləri Türkiyəyə cəlb edən əsas amillərdən biri kazino və qumarxanalar

olmuşdur ki, hətta onların bu səbəblə Türkiyədə ildə 1,5 milyard ABŞ dolları xərçələdikləri ehtimal olunurdu [15, 37]. Çünki 1998-ci ildə Türkiyədə qumarxanaların bağlanması ilə qərarın qəbulundan sonra İsraili turistlərin sayı 300.000-dən 1999-cu ildə 50.000-ədək azalmışdı [17, 574].

1990-cı illərdə Türkiyənin İsrailə kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığı isə GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), yəni Cənub Şərqi Anadolu Layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmişdir. GAP layihəsinin əsası hələ XX əsrin 70-ci illərində Yaxın Şərq regionunun su və torpaq qaynaqlarının tərəqqisi, buradakı əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək naminə qoyulmuşdur. Dəclə-Fərat hövzəsində sulama və hidroelektrik enerji istehsalına yönəlmiş 22 anbar, habelə 19 hidroelektrik stansiyası ilə 1,8 hektar sahədə sulama investisiyalarını əhatə edən [11] bu layihə çərçivəsində İsrailə ilk əməkdaşlığın təməli 1997-ci il, dekabrın 1-də kənd təsərrüfatı naziri Mustafa Taşarın Tel-Əviv səfərində qoyulmuşdu. Belə ki, səfər əsnasında iki ölkə arasında “Kənd təsərrüfatı sahəsində Əməkdaşlıq Memorandumu” imzalanmışdır ki, bununla da GAP daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın başlanması nəzərdə tutulmuşdu [19, 144]. Beləliklə, GAP çərçivəsində TC-nin Regional İnkişaf İdarəsi və İsrailin kənd təsərrüfatı sahəsində hökumət orqanı MASHAV sulama sistemləri, çirkab suların təmizlənməsi, toxum becərilməsinin təkmilləşdirilməsi, habelə məhsuldarlığın artırılması istiqamətində ortaq fəaliyyət göstərmiş, bu baxımdan daha çox 67 min hektar ərazinin sulanmasını nəzərdə tutan Mardin Ceylanpınarı Sulama layihəsi xüsusi yerə malik olmuşdur [19, 144].

Bu dövrdə müzakirə obyektinə çevrilmiş daha bir önəmli layihə Manavgat suyunun İsrailə satılması məsələsi olmuşdur. Belə ki, əslində əsası hələ 1987-ci ildə Turgut Özal tərəfindən qoyulan başda İsrail, Fələstin, Livan və İordaniya olmaqla, Yaxın Şərq regionunun su təminatı problemini həll etməyi nəzərdə tutan “Manavgat çayı Su Təminatı” layihəsi 3 sentyabr 1991-ci ildə imzalanmış, 18 dekabr, 1998-ci ildə isə baş nazir Məsut Yılmaz və müavini Bülənt Ecevit dönəmində tamamlanmışdır [21, 93]. Bu suyun 20 il müddətinə İsrailə satılması [14] ilə bağlı razılaşmanın imzalanması isə məhz XXI əsrin əvvəllərinə, daha dəqiq desək 2003-cü ilə aid olmuşdur. Lakin rəsmi Tel-Əviv 2006-cı ildə bu sazişdən imtina etmiş, buna 2006-cı ildə siyasi əlaqələrin yenidən pisləşməsi, Türkiyə təsisatların özəlləşdirilməsi səbəbilə İsrail firmalarına dövlət qərantının verilməməsi və Tel-Əviv üçün dəniz suyunun şirənləşdirilməsinin daha ucuz başa gəlməsi səbəb olmuşdur [17, 450].

Əlbəttə ki, XXI əsrin əvvəllərində də Türkiyə ilə İsrail arasındakı əlaqələr təkcə siyasi və diplomatik aspektlərdən ibarət olmamış, bu dövrdə onların maraqlı şəkildə inkişaf edən, bəzən də siyasi münasibətlərdəki gərginliklərin belə təsir edə bilmədiyi iqtisadi, ticarət, mədəniyyət və başqa bu kimi sahələrdə əməkdaşlığı olmuşdur. İqtisadi sahədə tərəflər daha çox enerji layihələrinə üstünlük vermişlər ki, buna da misal olaraq, 2004-cü ilin mayında “Zorlu İnşaat”la “Dorad” enerji şirkətinin təbii qaz stansiyalarının tikintisi və istismarı ilə bağlı sazişin imzalanmasını göstərmək olar. Sazişə əsasən, “Zorlu

İnşaat” üç ədəd stansiyanın istismarını və nəzarətini öz üzərinə götürmüşdür ki, bu da öz növbəsində 800 milyon dollarlıq layihə idi [19, 147-148].

Enerji sahəsində qərarlaşdırılmış əsas layihələrdən biri də Türkiyə Baş naziri R.T.Ərdoğanın 2005-ci ilin mayında İsrailə etdiyi səfər zamanı imzalanmışdır. Bu layihə “Mavi axın” vasitəsilə Rusiya təbii qazının Aralıq dənizinin altından İsrailə daşınmasını ehtiva etmiş və səfər əsnasında Kipr üzərindən İsrailə uzanacaq Ceyhan-Aşkelon boru xəttindən neft, su, qaz, elektrik və fiber optik kabellərin keçirilməsi, sözügedən kəmərlərin İordaniya ilə Fələstini də əhatə etməsi ilə bağlı danışıqlar da aparılmışdı [29].

Bu sahədə ən böyük gərginlik 2010-cu ildə, Mavi Mərmərə böhranından sonra İsrailin qaz yataqlarının istismarı məsələsində Yunanıstan və Cənubi Kiprə yaxınlaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə Tamar, Leviathan və Cyrus A yataqlarında mavi yanacaq aşkarlanmış [1, 9], Türkiyə ilə münasibətləri korlanan İsrail isə üzünü Afina ilə Nikosiyaya (Lefkoşa) tutmuşdu. 2010-cu ilin dekabrında İsrail və Kipr arasında demarkasiya xətlərinin, habelə dəniz sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan razılaşmanın imzalanmasından sonra Leviathan qaz yatağının 34 km uzaqlığında, Kiprə məxsus ərazidə Afrodita qaz yatağının aşkarlanması iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdi [25, 2]. Bu məsələnin Türkiyənin xeyrinə dəyişməsi üçün iki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlərin yoluna qoyulmasını gözləyən Tel-Əviv 2015-ci il hadisələrindən sonra regionda enerji baxımından təklənən Türkiyəyə yardım əlini uzatmaqla Yaxın Şərqdəki ən yaxın müttəfiqinin daim yanında olduğunu bir daha sübut etmişdi. 2017-ci ilin iyulunda XXII Dünya Neft Konqresi çərçivəsində görüşən Türkiyənin Enerji və təbii qaynaqlar naziri Berat Albayrak və onun israili həmkarı Yuval Steinitz Aralıq dənizinin cənubundakı təbii ehtiyatların önəmini vurğulamış, Şimal dənizindəki mavi yanacaq ehtiyatlarının tükənmə mərhələsində olduğunu qeyd etmiş, habelə yaxın zamanda Avropanın Aralıq dənizindəki mavi yanacağa ehtiyac duyacağını bildirmişdir [12].

İqtisadi əlaqələrdən bəhs edərkən, Türkiyə Palatalar və Birjalar Birliyi (TOBB), İsrail İqtisadi Təşkilatlar Birliyi və Fələstin Ticarət, Sənaye və Kənd təsərrüfatı Palataları Birliyi tərəfindən təşkil edilmiş, ilk toplantısı 2005-ci il, 27-28 aprel tarixlərində keçirilmiş Ankara forumunun adını da qeyd etmək vacibdir. Burada müzakirə olunmuş əsas məsələ TOBB-nin vəsiləsilə Erez Sənaye Bölgəsi ilə bağlı olmuş, sözügedən layihə ilə bağlı hesabat isə 7-8 iyun 2005-ci ildə forumun Şərqi Qüdsdə keçirilmiş ikinci toplantısında öz əksini tapmışdır [4].

Türkiyəli sərmayə sahibləri tərəfindən Qəzza bölgəsində səkkiz min fələstinlinin işlə təmin edilməsini, habelə burada istehsal olunacaq məhsulların gömrük vergisi ödəmədən AB və ABŞ bazarlarına ixrac olunmasını nəzərdə tutan Erez Sənaye Bölgəsi Layihəsi 2007-ci ildə İsrail prezidenti Şemon Pereslə Fələstin prezidenti Mahmud Abbasın sülh razılaşması üçün Ankaraya etdikləri səfər zamanı bir daha aktuallaşmış, İsrail prezidenti sülh əldə edilmə-

diyi üçün Fələstin xalqının əziyyət çəkməsini istəmədiyini, Türkiyənin Fələstin və İsrailin dəstəklədiyi layihəyə kömək etdiyini vurğulamışdı [7, 1107].

XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin İsrailə iqtisadi sahədə əməkdaşlığının bir sıra sahələri iki ölkə arasında yaşanan gərginliklərdən təsirlənmiş və müəyyən mənada zəifləmişdir. Məsələn, sərmayə qoyuluşu, su məsələsi və turizm sahəsi. Bəhs edilən dövrdə Türkiyə ictimaiyyətində 90-cı illərdən bəri İsrailin maraq obyektlərindən birinə çevrilmiş GAP layihəsində bu dövlətin investorlarının iştirak etməsi qəzəb doğurmağa başlamış, hətta bəzi mənbələrdə rəsmi Tel-Əvivin yəhudi əsilli türk vətəndaşlarının vasitəsilə GAP bölgələrinə sahib çıxmaq istəməsilə bağlı mülahizələr də yer almışdı. Bu iddialara cavab olaraq, Fatih Altaylı araşdırma aparmış və məqaləsində sözügedən regionda ən çox pay sahibinin İsrail deyil, Türkiyənin ərəb qonşuları olan Suriya və Livan vətəndaşlarının olduğunu isbat etmişdir (95 İsrail vətəndaşı 61.946 m², 2462 Suriyalı 245.852.582 m², 200 livanlı isə 3.718.000 m² torpaq sahəsi satın almışdır) [2]. İctimaiyyətdə yaşanan narazılıqlar nəticəsində Türkiyənin Konstitusiya Məhkəməsi 2005-ci ilin martında xaricilərə daşınmaz əmlak satışını nəzərdə tutan konstitusiya maddəsini ləğv etmişdi [19, 161].

Turizm sahəsi də siyasi münasibətlərin təsiri altına düşən sahələrdən biri olaraq böhranlı vəziyyətlərdə enişlə, diplomatik münasibətlərin normallaşması zamanı isə artımla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, əgər 2001-ci ildə Türkiyəni ziyarət edən israili turistlərin sayı 312.301, 2003-cü ildə 321.096, 2007-ci ildə 511.435, 2008 ildə isə 558.183 olmuşdursa, 2004-cü ildə onların sayı 299.944, 2009, 2010 və 2011-ci illərdə isə müvafiq olaraq 311.581, 109.559 və 79.140 nəfərədək azalmışdır [17, 450]. Mavi Mərmərə hadisəsi ilə bağlı olaraq B.Netanyahunun üzr istəməsindən sonra normallaşan münasibətlər nəticəsində 2013-cü ildə israili turistlərin sayı 164.917, 2014-cü ildə 188.608 və 2015-ci ildə 224.568 nəfərə çatmışdır [27, 11].

Türkiyə-İsrail arasında yaşanmış heç bir diplomatik böhranın və siyasi gərginliyin təsir etmədiyi yeganə sahə ticarətdir. Siyasi-diplomatik münasibətlərinin ən gərgin olduğu vaxtlarda belə Ankara-Tel-Əviv ticarət əlaqələri dondurulmamış, 1996-cı ildə imzalanan STA ləğv edilməmiş, iki ölkə arasındakı idxal və ixrac azalmamışdı. Belə ki, 2004-2006-cı illərə nəzər salsaq görərik ki, 2004-cü ildə Türkiyənin İsrailə ixracatı daha da artaraq 937 milyon ABŞ dollarına, idxalı isə 527 milyon dollara çatmışdır. Türkiyənin əsas ixrac məmulatları sırasında ilk yeri avtomobil, universal vaqonlar və yarış maşınları tutduğu halda, İsrailin əsas ixrac məhsulu neft və bitum minerallarından əldə olunan yağlar olmuşdur. 2005-ci ildə sərbəst bölgələrlə ticarətin həcmi 11.5% artaraq 83 milyon ABŞ dollarına çatmışdır [9, 139-140]. 2008-ci ildə isə İsrail-Türkiyə ticarət əlaqələri pik nöqtəyə çatmış, 2007-ci illə müqayisədə İsrailin ixracatı 56%, idxalı isə 30% artmışdır [5, 260]. Təkcə İzmirdən İsrailə ixracat 2006-cı ildə 82 milyon 530 min, idxal 782 min s. dolları təşkil etdiyi halda, 2007-ci ildə bu rəqəm müvafiq olaraq 92 milyon 984 min və 975 min dollar idi [20, 4].

2009-cu ildən başlanan diplomatik böhranın ticarət əlaqələrinə təsir etməməsini iki ölkə arasındakı ticarət həcminin 2010 və 2011-ci illərdə yüksək həddə, müvafiq olaraq 3 milyon 443 min və 4 milyon 448 min ABŞ dollarının təşkil etməsi sübut edir [28, 156]. Hətta mətbuatda da İsrailə ticarətin “one minute” deməməsi, 2014-cü ildə ən yüksək həddinə çataraq 5.8 milyard ABŞ dolları olması [24], beləliklə 2002-2017-ci illərdə bu dövlətlə ticarətin 249.4% artması, 2017-ci ildə İsrailə xarici ticarət həcminin ixracatda 407 milyon, idxalda isə 1 milyard 505 milyon ABŞ dolları təşkil etməsi [10] ilə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur.

Beləliklə, XX əsrin sonundan XXI əsrin əvvəllərindəki Türkiyə və İsrailin iqtisadi əlaqələrinə nəzər yetirdikdə bu münasibətlərin müxtəlif dövrlərdə regional və beynəlxalq hadisələr səbəbilə qismən gərginləşdiyini, lakin bununla belə, iki ölkə arasında dəfələrlə baş vermiş böhranlı vəziyyətdən qaynaqlanmadığını və ikitərəfli əlaqələrin tükənmədiyini gördük. Yaxın Şərqi bu iki əzəli müttəfiq dövlətinin hər nə olursa olsun, tarixdən qaynaqlanan dostluğunun olması və regiondakı geostrateji şəraitin bu dostluğu tələb etməsi Türkiyə ilə İsrailə hər sahədə qarşılıqlı münasibətlərini daima yüksək səviyyədə tutmağa əsas yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akgün Mensur, Şenyücel, Sabiha, Görgülü, Aybars, “Zor zamanda siyaset: İsrail-Türkiye ilişkileri”. TESEV, Aralık, 2014, s.1-12
2. Altaylı Fatih, “Sata sata Türkiye biter mi?” // Hürriyet, 18 Ağustos, 2004
3. Altunışık, Meliha Benli, “Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik”. İstanbul, Boyut Matbaacılık, 1999, 248 s.
4. “Ankara Forumu-Filistin, Türkiye ve İsrail ekonomik işbirliği Toplantısı Gerçekleştirildi”, 27 Nisan 2005 // <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/65>
5. Bengio Ofra, “Türkiye-İsrail: Hayalet ittifaktan stratejik işbirliğine”. Erguvan Yayınevi, 2009, 312 s.
6. Berksoy Binhan Oğuz, “Sektörel Olarak Komşu Ülkelerde Türkiyenin Ticaret Potansiyeli”. İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2012, 170 s.
7. Çakmak Haydar, “Türk dış politikası (1919-2012)”, Ankara, Barış Platin, 2012, 1244 s.
8. Doğan Yalçın, “Erbakandan Müthiş Açıklamalar” // Milliyet, 16 Mayıs, 1996
9. Erdemir, Halil, “Türkiye-İsrail ilişkileri”, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2007, 220 s.
10. Ertürk, Mehtap Özcan, “İsrail ile ticaret one minute demedi”, 17 Mayıs 2018 // <https://www.sozcu.com.tr/2018/ekonomi/israil-ile-ticaret-one-minute-demedi-2412083/>
11. GAP nedir? // <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>
12. İsrail ile işler tıkırında... Doğalgaz boru hattı anlaşması yıl sonuna kadar imzalanacak // Cumhuriyet, 13 Temmuz, 2017
13. Manavgatın suyu 20 yıl İsraile akacak // Hürriyet, 4 Ekim, 2003
14. Mimikos, Spiridon, “Strategic Implications of Expanded Turkish-Israeli Military Relations”, California, Naval Postgraduate School, December 1999.-132 p.
15. Olson, Robert, “Türkiyenin Suriya, İsrail ve Rusya ile ilişkileri.1979-2001”, Ankara: Orient Yayınları, 2005, 184 s.
16. Oran, Baskın, “Türk dış politikası.Kurtuluş savaşından bu güne olgular, belgeler, yorumlar”, Cilt II. 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001, 635 s.

17. Oran, Baskın "Türk dış politikası. Kurtuluş savaşından bu güne olgular, belgeler, yorumlar", Cilt III. 2001-2012, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2013, 885 s.
18. Özcan, Gencer, "Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: Güvenliğin ötesi", İstanbul, Tesev yayınları, 2005, 187 s.
19. Öztürk, Nesli, "İsrailin Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye-İsrail Dış Ticareti", İzmir Ticaret Odası, Nisan 2008, s.1-12
20. Pamukcu, Konuralp, "Water Trade between Israel and Turkey: A Start in the Middle East" // Middle East Policy, Volume X, No 4, Winter 2003, p. 87-99
21. Punsmann, Burcu Gültekin "Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru", Türkiye Ekonomik Araştırmaları Vakfı, N201148, Ağustos 2011, s.1-4
22. Robins, Philip, "Takım elbiseler ve uniformalılar", Ankara, Arkadaş, 2003, 385 s.
23. Son bir yılda Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmi yüzde 14 arttı // <http://t24.com.tr/haber/son-bir-yilda-turkiye-israil-arasindaki-ticaret-hacmi-yuzde-14-artti>, 513934
24. Tachnum, Michael, "A New Equilibrium: The Republic of Cyprus, Turkey and Israel in the Eastern Mediterranean Strategic Architecture", Occasional Paper Series 1, 2016, pp. 1-15
25. Tuncer, Hünér, "Küreselleşme döneminde Türk dış politikası", İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016,- 157 s.
26. Ulutaş, Ufuk, "Diplomatik Normalleşme: Türkiye-İsrail ilişkilerini neler bekliyor?" // Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı 164, Ağustos 2016, s.1-24
27. Yergin Haluk, Mercan Mehmet, Erol Abdullah, "Türkiye-İsrail ilişkilerinin Ekonomi Politik Analizi" // Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt, No 2, 2012, s.153-163
28. Yetkin, Murat, "Bakü-Ceyhandan sonra ikinci proje" // Radikal, 3 Mayıs, 2005

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ИЗРАИЛЕМ В КОНЦЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ

А.З.АББАСОВА-ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Отношения между Турцией и Израилем, а также его влияние на ближневосточный регион вызвали большую интерес международного мира как в региональном, так и в международном аспектах на протяжении всей истории. Важно отметить, что существующие торгово-экономические отношения между Турецкой Республикой и государством Израиль, которые сложились в начале 90-х годов 20-го века, в течение долгого времени способствовали расширению двусторонним отношениям. Соглашение о свободной торговле между официальной Анкарой и Тель-Авивом, совместное сотрудничество в рамках ЮАП и усилия по решению водной проблемы региона еще раз продемонстрировали важность экономического сотрудничества наряду с политическими отношениями.

В связи с тем, что турецко-израильские экономические отношения изучаются впервые, это способствует усилению интерес к этой статье, а также полученные научные итоги подтверждает обоснованность этой темы.

Ключевые слова: экономические отношения между Турцией и Израилем, соглашение о свободной торговле, проект «Юго-Восточная Анатолия», проект «Голубой поток», проблема воды

**ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND ISRAEL
AT THE END OF 20TH- BEGINNING OF 21ST CENTURIES**

A.Z.ABBASOVA-GULIYEVA

SUMMARY

Turkey-Israeli relations, as well as its impact to the Middle East region caused great attendance of international world both, in regional and international aspects throughout the history. It is important to mention that, the existing trade-economic relations between the Republic of Turkey and the state of Israel, which had developed at the beginning of the 90s of the XX century, contributed to bilateral relations over time. Free Trade Agreement between the official Ankara and Tel Aviv, joint cooperation within the SAP, and the efforts to solve the region's water problem have once again demonstrated the importance of economic cooperation, along with political relations.

As Turkey-Israeli trade-economic relations are investigated for the first time, it increases the interest of the article, as well as the acquired academic conclusion illustrates the validity of this topic.

Key words: Turkey-Israel economic relations, Free Trade Agreement, South Eastern Anatolian Project, Blue Stream project, water problem